

Fra Femø til Postkolonial Feminisme

Kønsforskning gennem 40 år

AF SIGNE ARNFRED

Selv om vejen kan se snoet ud, går der en linje fra 1970'ernes kønsforskning til indsigter fra feltarbejde i Mozambique. Essayets tre afsnit betoner forskellige aspekter af det samlede forløb: 1) det personlige som politisk og forskningsmæssigt relevant, 2) de teoretiske/begrebsmæssige diskussioner og 3) nye virkeligheder, der sætter vante tanker i kritisk lys.

I. BEVÆGELSEN

Kønsforskningen kom til mig som en vækelse. Eller rettere: det var Rødstrømpebevægelsen, der kom. Men for mig var den helt fra starten knyttet sammen med begrebsgørelse, at tænke verden på nye måder. Jeg var sociologi-/kultursociologistuderende, så det med at tænke verden lå lige for. Studenterbevægelsen havde desuden lært os at tænke selv. Der var nok at kritisere i den sociologi, som fyldte vores lærebøger – massevis af ting blev taget for givet uden analyse, mens andre blev ladet helt uden for betragtning – men hjælpen var ikke lige inden for rækkevidde. Marx var for mærkelig. Jeg husker tydeligt den allerførste Marx-studiekreds til læsning af Kapitlen. Jeg forstod intet som helst.

Jeg havde læst sociologi siden september 1964, kombineret med kultursociologi. Kultursociologi var blevet oprettet samme år, men vi var kun 8 studerende og der var (som jeg husker det) kun én forelæsning om ugen. Det var lidt lidt, så derfor læste jeg sociologi ved siden af, og antropologi

og hvad jeg ellers kunne komme i nærheden af. I det meste af oprørsåret 1968 var jeg i Østafrika. Det var et surt tidspunkt at rejse på; oprøret var netop brudt ud på Psykologisk Institut, og Københavns Universitet stod på den anden ende. Men rejsen var jo planlagt på forhånd, og den var også spændende nok: Tre ud af den lille håndfuld kultursociologistuderende var blevet valgt ud til at bistå vor professor, Verner Goldschmidt, med at gennemføre den første evaluering af Mellempfolkeligt Samvirkes frivilligprogram: unge danskere som u-landsfrivillige i Afrika. Programmet var startet 1963, og vi skulle nu rejse rundt og interviewe de u-landsfrivillige og deres lokale samarbejdspartnere. Rejsen til Østafrika: Kenya, Uganda og Tanzania, gjorde et stort indtryk. Landene var på det tidspunkt kun lige netop blevet selvstændige efter den lange periode under kolonialt overherredømme; der var masser af begejstring, nybrud var i gang alle vegne. Jeg blev hængende nogle måneder efter at forskningsarbejdet var slut og meldte mig ind som studerende på Makerere, det navnkundige af englænderne grundlagte universitet i Kampala, Uganda, Østafrikas ældste universitet. Da jeg omsider kom hjem til DK hen mod julen 1968, var Københavns Universitet blevet et andet sted. Det gik over stok og sten. Jeg havde besluttet mig for at skrive magisterkonferens om Afrika og udviklingsøkonomi, men det var ikke let at få tid til det midt i alle møder, fagkritik, besættelser osv. Desuden var jeg blevet forelsket, forudsigeligt nok i et af studenterbevægelsens fyrtårn og bannerførere. Vi flyttede sammen i 1970 i hans lejlighed ude på Christianshavn.

Rødstrømpebevægelsen gjorde sit indtog i København i april 1970 med den berømte march ned ad Strøget, anført af Ninon Schloss med blond paryk og fane. Rødstrømperne gjorde sig i øvrigt bemærket bl.a. ved at afbryde alle de seriøse møder, som vi andre havde gang i, herunder Marxlærings-studiekredse, hvor vi møjsommeligt gnavede os igennem de tunge tekster.

Rødstrømperne – ikke mindst dem fra Institut for Litteraturvidenskab – troppede op til disse møder og stillede spørgsmål om køn og kvinder, som ingen (ud over dem selv) fandt relevante; de virkede overhovedet ikke interesserede i at lære noget, de var bare ude på obstruktion. Jeg var ret irriteret på de selvretfærdige kællinger, der ikke kunne få øje på andet i hele verden end deres egen navle.

Alligevel var der noget, der trak. Et eller andet, som jeg ikke kunne sætte navn på. En forårsøndag i 1971 var jeg alene hjemme. Min kæreste var væk til en konference. Jeg havde læst i avisen, at der ville blive afholdt et diskussionsmøde på Det Kongelige Bibliotek i anledning af en udstilling om feminologi, som Nynne Koch havde taget initiativ til. Det var også hende, der havde fundet på betegnelsen 'feminologi': viden om kvinder. "Det maskuline princips påståede naturlige overlegenhed" var titlen på mødet, hvor en række forskere og forfattere samt en gruppe rødstrømper ville holde oplæg. Jeg cyklede ind til mødet, og til min egen overraskelse tog jeg ordet i diskussionen til forsvar for rødstrømpernes position. Til overflod blev dette – mit første offentlige ytrende overhovedet nogensinde angående køn – efterfølgende publiceret i Det Kongelige Biblioteks rapport om udstillingen (Hesselager, Koch og Vang Lauridsen 1972).

Siden denne dag, den 18. april 1971, har jeg beskæftiget mig forskningsmæssigt med køn. Min første rigtige artikel kom året efter i Vindrosen – oprindeligt Forlaget Gyldendals litterære tidsskrift, nu kulturanalytisk flagskib for venstrefløjen og for studenteroprøret. Artiklens titel var typisk for den slags ting, som jeg lavede dengang: "Aspekter af den samfundsmæssige baggrund for kvindebevægelsen": sociologi udsat for kvindebevægelse og køn. Min magisterkonferens-afhandling året efter igen (1973) hed *Kvinder og Kapitalisme. Byggesæt til en Kvindeteori*. Titlen var inspireret af en bog af Hans Magnus Enzensberger:

Byggesæt til en medieteor. Det med byggesæt passede godt, fordi det var et forsøg på at tænke køn ind i mange forskellige samfundsmæssige sammenhænge, og mange forskellige typer af teorier. Marx naturligvis. Den første del handler om det kapitalistiske samfund, klasseanalyse og familien. Det med familien krævede gedigen nytænkning, for det skriver Marx så godt som ingenting om, og Engels' klassiske værk holdt ikke vand for min kritiske granskning; der måtte nytænkning til. Desuden skrev jeg om bevidsthedsteorier – her bl.a. Sigmund Freud, Wilhelm Reich, Peter Brückner, og hvad vi ellers læste dengang – afsluttet med at koble samfund og bevidsthed sammen i bevidsthedsstrukturerende faktorer, set fra en kvindeposition. Der var nok at tage fat på.

Det personlige er politisk

Empirisk materiale var der i magisterafhandlingen ikke noget af. Det empiriske materiale var på sæt og vis vores egne liv. Teorierne skulle give mening i forhold til vores forståelse af os selv. Det er her, det med vækkelsen kommer ind. Min forskning og tænking og intellektuelle bestræbelser i det hele taget handlede nu om mig selv/om os selv. Dengang tænkte vi ikke 'jeg' men 'vi'. Mine tidligere planer om udviklingsøkonomi i Afrika var blevet skrottet overnight. Det med køn og kvinder – det med os selv – var langt mere vigtigt og spændende.

Vækkelsen var omsiggribende. I sommeren 1971 var jeg på Femø, den første Femølejr. Faktisk husker jeg ikke særligt meget fra selve ugen på Femø, men jeg husker den efterfølgende uge på Nordisk Sommeruniversitetets (NSU) sommersession på universitetet i Jyväskylä et godt stykke oppe i Finland. Den studiekreds, som jeg formelt skulle deltage i, var sikkert noget med Marx og klasseanalyse. Der skete noget andet.¹ Vi var nogle stykker, der fandt sammen og startede diskussioner om kønsrolleproblemer, som vi kaldte det. Det var forbløffen-

de nemt at rekruttere deltagere – emnet var oppe i tiden, også i de andre nordiske lande. Ved sommersessionens slutning var det med køn og kvinder blevet et stort tema, som det blev besluttet at gå videre med i det formelle studiekredsprogram. Der blev nedsat en planlægningsgruppe med Irene Matthis fra Sverige, Annemor Kalleberg fra Norge og mig fra Danmark. Studiekredstemærne for vinteren 1971-72 var allerede blevet fastsat, så det med køn kunne først komme på i vinteren 1972-73. Det gjorde nu ikke noget. Vi havde nok at gøre med at tænke over, hvordan det hele skulle struktureres, hvordan vi skulle gribe det an. Der var meget lidt litteratur om kønsteori dengang. Simone de Beauvoir læste vi ikke endnu. Hun var desuden ikke marxistisk nok: for lidt samfund, for meget litteratur, ingen klasseanalyse. Det eneste, som vi fandt rigtigt brugbart var Juliet Mitchells bog *Women's Estate* som netop var udkommet (1971). Altså inviterede vi Juliet Mitchell til vores første nordiske studiekredsforberedelsesseminar i Tisvildeleje i oktober 1972 (med penge fra NSU).

Vi havde i planlægningsgruppen som forberedelse til Tisvildelejeseminarer produceret et såkaldt fempunktsoplæg, der skulle strukturere indlæg og diskussioner på mødet. De fem punkter var følgende: 1) Familien i det kapitalistiske samfund, 2) Kvinder og klasser, 3) Seksualitet og kvindeundertrykkelse, 4) Kvinden og arbejdsmarkedet/uddannelse, 5) Kvinderne og kulturen. Vi ville have styr på det hele. Alle samfundsteorier, psykologiske teorier, kulturelle teorier etc. skulle nytænkes. De ca. 30 deltagere på Tisvildelejeseminarer kom fra alle nordiske lande minus Island; alle havde skrevet oplæg inden for ét af de fem temaer; seminarer var opdelt i temagrupper og hvert tema var ansvarligt for en halv dags plenum-fremlæggelse og diskussion baseret på deres tema. Efter seminarer redigerede Karen Syberg og jeg de indkomne oplæg til et kompendium under titlen: *Kvindeundertrykkelsens specifikke karakter*

under kapitalismen. Kompendiet var færdigt januar 1973, det skulle bruges i forårssemestrets NSU studiekredse om køn. Vi sad inde på Institut for Litteraturvidenskab i Dyrkøb bag Frue Kirke og klippe/klistrede til langt ud på natten. Det var (længe) før computerens tid. Produktet med håndskrevne overskrifter og små vignetter, som jeg havde lavet, blev offset trykt i 1500 eksemplarer. De var væk på nogle måneder. Dette allertidligste kønsteoretiske skrift på dansk står stadig mit hjerte nær.

Karen Syberg var litteraturstuderende, jeg læste kultursociologi. I løbet af 1972 var jeg flyttet væk fra kæresten på Christianshavn og ind i kollektiv sammen med Karen (blandt andre) i Vanløse. Karen var tidligere slumstormer og havde været med til at besætte og siden bebo Kvindehuset i gaden Åbenrå i København. Nu havde hun også fået kæreste og siden barn (1973). Karen og jeg lavede mange vigtige ting sammen dér tidligt i 1970'erne.

En af de ting vi lavede sammen – ud over arbejdet i NSU – var EVA-bogen *Udsigten fra det kvindelige univers. En analyse af EVA*, udgivet af forlaget Røde Hane i 1972. Ud over Karen og mig var tre andre litteraturstuderende rødstrømper (Hanne Møller, Inger Stauning og Lisbeth Dehn Holgersen) også med i gruppen. “EVA” var et smart, moderne, progressivt dameblad. “EVA” var henvendt til unge kvinder, inklusive til studerende, ligesom os. Det var progressivt, med på noderne – de to ting hang sammen dengang. Stadigvæk var det jo et dameblad. Ved at udsætte de forskellige typer af stof i dette blad for kritisk analyse – vi analyserede modereportager, artikler, noveller, reklamer, petitstof osv. – forsøgte vi at finde ud af, hvad det var for en verden, vi levede i, hvilke forventninger, der blev stillet til unge kvinder som os, og hvad det var, der var galt med det hele. Under arbejdet med EVA-bogen var vi mange gange i sommerhus sammen, hvor vi arbejdede døgnet rundt, læste, skrev, diskuterede, skrev om. Bl.a. var vi på Pilegården i

Kerteminde. Det var nu ikke noget sommerhus men Karens barndomshjem med Karens bedstefar, Fritz Sybergs, smukke og grandiose malerier på væggene og Kertemindes æbleplantager, pløjemarken og pilehegn lige udenfor.

Nu hvor jeg sidder og ser på, hvor meget vi fik fra hånden, undrer jeg mig over, hvordan vi overhovedet fik tid til at være studerende ved siden af. Det fik vi jo sådan set heller ikke. Jeg var ni år om at blive magister i kultursociologi. Men det hele gik op i en højere enhed: kvindebevægelse, studier og skrivelier. Også i 1971-72 var både Karen og jeg i planlægningsgruppen til det første landsomspændende Rødstrømpeseminar: Tåstrupseminaret i januar 1972. Det foregik på et eller andet gymnasium ude i Tåstrup. Vi sov i en gymnastiksal. Tåstrupseminaret var et vigtigt samlingspunkt, men markerede også start på splittelser i bevægelsen. Der var kritik af den flade struktur, den manglende organisering, det vaklende teoretiske grundlag osv. Det var på Tåstrupseminaret Socialistisk Kvindegruppe blev dannet af kvinder, der var kønsbevidste, men som ville noget med mere stringent politik og teori. Alt det med køn skulle kobles sammen med arbejderklassen, klassekampen osv. Kvindebevægelsen skulle være aktiv i forhold til overenskomstforhandlingerne og den slags.

Jeg gik ikke med i Socialistisk Kvindegruppe, i hvert fald ikke dengang. Jeg følte, at jeg havde mere at lære hos Rødstrømperne; Juliet Mitchells formulering om at stille marxistisk spørgsmål og komme frem til feministiske svar – dét var lige mig. Desuden havde jeg heller ikke lyst til at det kun skulle dreje sig om arbejderklassen. Det, der for mig var fidusen i kønsteorien, var jo netop ikke mindst, at det hele (bl.a.) handlede om mig selv. Jeg kastede mig følgelig over klasseanalyse, dvs. analyse af mellemlagene, der hvor jeg – og store dele af Rødstrømpebevægelsen i det hele taget – selv hørte til. Mellemlagsanalyse var også ny teori: lønarbejdere, men ikke arbejderklasse, heller ikke

middelklasse i traditionel forstand. Den del af arbejdet foregik i VS, som jeg også var medlem af på det tidspunkt (Arnfred 1974a, 1978).

NSU-kompendiet *Kvindeundertrykkelsens specifikke karakter under kapitalismen* fra januar 1973 var hurtigt blevet udsolgt. Der var bud efter et nyt oplag – men allerede i sommeren 1973 syntes vi, at artiklerne var blevet forældede. Det hele måtte skrives om og forfra, vi var blevet så meget klogere i mellemtiden. Syntes vi selv. Vi var i hvert fald blevet mere marxistiske, kan man se nu her i retrospekt. Vi organiserede et nyt Tisvildejese seminar med nordisk deltagelse i juni 1973, stadig med penge fra NSU og igen med Juliet Mitchell som gæst. Artiklerne fra dette seminar, stadig redigerede af Karen Syberg og mig selv, blev udgivet i rigtig bogform 1974 af forlaget GMT. Slut med hjemmelavede kompendier producerede ved nattetid på KU. Titlen på bogen fra 1974 blev *Kvindesituation og kvindebevægelse under kapitalismen*. Den blev siden en klassiker. En status, den har fortjent.

Nye begyndelser

I 1974 var mit eget liv allerede på vej andre steder hen. Eller det vil sige: kønstænkningen var der stadigvæk, men rammerne var ikke så meget bevægelsen; ikke så meget, som det havde været før. Kollektivet i Vanløse var ophørt; jeg havde fået en ny kæreste og flyttede ind i et nyt kollektiv, i Studiestræde, Indre By. Værtshuset Pelikanen lå lige om hjørnet og Københavns Universitet lå et stenkast væk. I mellemtiden var jeg dog blevet færdig som kultursociolog og fluks ansat på det netop nystartede Roskilde Universitetscenter. Min kæreste – sidenhen far til mine børn, og stadig min kæreste: Jan Birket-Smith – var uddannet på Akademiet som byplanlægger og arkitekt, havde været i Chile under Allende og arbejdede nu som journalist på Politisk Revy. Jan blev i 1975 af Politisk Revy sendt til Portugal for at dække den sociale og politi-

ske udvikling efter Nellikerevolutionen i 1974. Dengang fulgte vi med i og lod os inspirere af, hvad der skete på venstrefløjen i Tyskland, Italien og Portugal, det var en del af den samme bevægelse som vores egen – også angående kvindebevægelse og køn. Jans ophold i Portugal og mine gentagne besøg dernede førte til artikler om kvindebevægelsen i Portugal, publiceret i socialistiske og kvindebevægelses-orienterede publikationer (Arnfred 1976a, 1977). Alligevel var de ikke helt så meget en del af *bevægelsen* som mine skrifter ellers indtil da havde været og var blevet tænkt.

Det med Portugal var begyndelsen til noget nyt, for så vidt som forbindelsen til Portugal førte videre til Mozambique og hvad deraf fulgte. Men det betød jo ikke, at det gamle var forbi. I 1974 havde vi dannet Alexandrargruppen, en slags alternativ til Socialistisk kvindegruppe, der i øvrigt var blevet nedlagt i 1973. I Alexandrargruppen lavede vi udstillinger og kampagner, bl.a. angående den stigende arbejdsløshed, der (også dengang) især ramte kvinder. Nogle af os, i og uden for Alexandrargruppen, gik desuden sammen om at udgive et udvalg af Alexandra Kollontajs skrifter – heriblandt hendes skønlitterære produktion – på dansk. I denne gruppe, som igen fortrinsvist bestod af litterater (Maj Skibstrup, Hanne Møller, Nina Lykke og Mette Bryld) var Karen Syberg dog ikke med. Bøgerne, tre i alt, to med udvalgte skrifter og et bind med baggrundsartikler om Kollontajs liv og hendes samtid samt analyser af hendes tekster (alt sammen oversat og skrevet af os selv), udkom i 1977 på forlaget Tiderne Skifter. I 1977 fødte jeg en datter, som det første år af sit liv hed Alexandra. Senere kom hun til at hedde Anne Julie, opkaldt efter sine to bedstemødre.

2. LENIN/ZETKIN VS KOLLONTAJ – TO MÅDER AT TÆNKE KØN OG SOCIALISME PÅ

Når den i 1974 startede gruppe til af-

løsning af Socialistisk Kvindegruppe hed Alexandragruppen, var det naturligvis ikke tilfældigt. Vi var nogle, der ønskede at støtte og videreføre Alexandra Kollontajs udgave af kombinationen kvindebevægelse/socialisme, som alternativ til den af Lenin blåstemplede udgave, som Clara Zetkin stod for. Ikke at Clara Zetkin ikke også var en politisk præcis og teoretisk indsigtfuld forkæmper for arbejderklassekvindernes sag; men Clara Zetkins politiske tanker holdt op, der hvor Rødstrømpebevægelsen begyndte: ved privatlivet, kærligheden, seksualiteten, ønsket om at nå ud over kernefamiliestrukturen og få det hele til at hænge sammen på en anden måde. Alexandra Kollontaj, derimod, hun var vores kvinde.

Alexandra Kollontaj (1872-1952) var ligesom den lidt ældre Clara Zetkin (1857-1933) en del af den revolutionære venstrefløj i Europa i tiden op til første verdenskrig, Zetkin som medlem af det tyske socialdemokratiske parti og Kollontaj som medlem af det forbudte socialdemokratiske parti i zar-tidens Rusland. For eksempel deltog de begge i Anden Internationales kongres i København 1910 – den kongres, hvor fastsættelsen af 8. marts som kvindernes internationale kampdag blev vedtaget på Zetkins initiativ. Kollontaj var 1908-1917 i eksil i Tyskland og Skandinavien; hendes tidligste kvindepolitiske tekster stammer fra denne periode. Hun vendte tilbage til Rusland umiddelbart efter revolutionen i 1917 og var 1917-1918 som eneste kvinde med i den første sovjetiske regering, som folkekommissær for det sociale område.

Kollontaj var på mange områder politisk på linje med Zetkin, men der var også afgørende forskelle i deres kønspolitiske tænkning. Kollontaj tænker kønsrelationerne med, når hun taler om arbejderkvinder og klassekamp. Hun afviser det traditionelle argument med at det med kønsmoral kun er overbygning, og at det i første række handler om at ændre den økonomiske basis –

som om en eller anden classes ideologi først dannes, når bruddet i de socialøkonomiske forhold allerede har fundet sted. [...] Hele den historiske erfaring lærer os, at en social gruppes udarbejdelse af sin ideologi og følgende også af sin seksualmoral allerede foregår under denne gruppes hårde kamp mod de fjendtlige sociale kræfter (Kollontaj 1918/1977: 388).

Kollontaj tænker kønsrelationer, og hun tænker erfaring. Holdninger ændres kun grundlæggende gennem levet liv: kamp, forsøg, fejltagelser. Kollontaj argumenterer kort sagt for bevidstgørelse: at se og forstå sig selv i større sammenhænge og handle på denne baggrund. Dét er vejen frem for en politisk bevægelse. Af samme grund står hun stærkt på Arbejderoppositionens side i det interne opgør i det sovjetiske kommunistparti på den 10. partikongres i 1921. Arbejderoppositionen var en oppositionel gruppering imod den tiltagende centralisering og bureaukratisering af Kommunistpartiet. I Kollontajs lange forsvarstale for fagforeningerne og for arbejderne, for revolutionens græsrodde, siger hun blandt andet:

Revolutionen kan fuldbringes af klassens fortrop, men det økonomiske grundlag i det nye samfund kan kun skabes af hele klassen i dens praktiske dagligdags arbejde i dens vigtigste klassekollektiver. [...] Kommunismen kan man ikke dekretere. Den kan kun skabes af levende søgen, af periodevise fejltagelser, men i hvert fald gennem arbejderklassens egen skabende kraft (Kollontaj 1921/1976: 170-171).

Arbejderoppositionen bliver effektivt nedgjort af partitoppen, Lenin og Trotskij m.fl., der kritiserer den for at være småborgerlig, anarkistisk, en syndikalistisk afvigelse osv. Kollontaj er modig. På den 3. Kominternkongres senere samme år taler hun fortsat Arbejderoppositionens sag, og ligeledes på den 11. partikongres det følgende

år, 1922. I efteråret 1922 bliver Kollontaj sendt udenlands, som legationsråd ved den nyoprettede sovjetiske handelslegation i Oslo. Hun fungerer derefter som sovjetisk diplomat i henholdsvis Norge og Sverige helt frem til 1945, hvor hun går på pension og flytter tilbage til Moskva.

Endnu en grund for Kollontaj til at interessere sig for kønsrelationer er, at den slags overvejelser og problemer faktisk betyder meget for folk i almindelighed i deres dagligdag, også i arbejderklassen:

Netop fordi den seksuelle krise ikke blot berører de 'besiddendes' interesser, netop fordi 'kønsproblemet' også har grebet et så mangtalligt socialt lag som det nuværende proletariat, er det desto mere utilgiveligt og ubegribeligt, at man møder dette akutte og brændende livsspørgsmål med ligegyldighed (Kollontaj 1918/1977: 374).

Men også her er hun på kollisionskurs med Lenin (og Zetkin). I Clara Zetkins i 1924-26 nedfældede *Erindringer om Lenin*, baseret på samtaler med Lenin fra starten af 1920'erne, går Lenin skarpt i rette med netop dette udgangspunkt for mobilisering af arbejderkvinder. "Det er blevet fortalt mig", siger han til Zetkin, "at man i Tyskland ved læse- og diskussionsaftner for kvindelige kammerater især diskuterer seksuelle spørgsmål og spørgsmål om ægteskab. At disse emner er en hovedinteresse i det politiske skolings- og oplysningsarbejde. Jeg troede ikke mine egne ører, da jeg hørte det" (Zetkin 1926/1957: 65). Lenin er tydeligvis fjendtligt stemt over for disse forsøg på at bringe subjektivt oplevede problemstillinger ind i en politisk sammenhæng, at se sammenhænge mellem det personlige og det politiske – og han fatter i øvrigt heller ikke, hvad pointen er. I hans gengivelse forvanskes alle gode intentioner: "Jeg spørger Dem", siger han til Zetkin,

er det nu tiden til at underholde proletarkvinderne i månedsvis om hvordan man elsker og

bliver elsket? [...] Nej, nu må alle kammerater, alle kvinder i det arbejdende folk have deres tanker rettet på den proletariske revolution (Zetkin 1926/1957: 68).

Kollontaj: Ny kvinde, ny moral

Men Kollontaj er som sagt optaget af at se og forstå de nybrud, der foregår på den seksuelle front og i forhold mellem kvinder og mænd. Skriftet *Den ny moral og arbejderklassen* (hvorfra også ovenstående citat er hentet) er nok hendes mest koncentrerede analyse af den kønsmoral, som hun ser vokse frem, og som hun gerne vil understøtte. "Den ny moral og arbejderklassen" udkom 1918 og var baseret på tre artikler, som oprindeligt blev publiceret i 1911. Kollontaj har altså tænkt og skrevet de her ting mens hun var i landflygtighed i Europa, men har genudgivet dem i Sovjetunionen efter revolutionen.

I Kollontajs analyse af 'den ny moral' spiller det hun kalder 'den ny kvinde' en afgørende rolle. Den ny kvinde er ugift; hun definerer sig selv ud fra sit arbejde, og ikke ud fra sit ægteskab eller sine kærlighedsforhold. Kollontaj finder denne 'ny kvinde' beskrevet i samtidig litteratur, der handler om netop disse opgør og sammenstød mellem på den ene side gammel, mandsdomineret kønsmoral med kyske og kærlighedsafhængige kvinder, og på den anden side den ny moral med lighed mellem mand og kvinde, og med kvinder, for hvem arbejdet er det centrale, mens kærligheden kommer i anden række. Kollontaj påviser også, hvordan denne ny kvindetype er et produkt af den industrielle udvikling, og derfor er opstået i arbejderklassen, selv om de litterære beskrivelser af den ny kvindetype fortrinsvis handler om forfattere og intellektuelle. Kollontajs vision om, at den ny kvindetype vokser frem af arbejderklassens elendighed er måske en smule romantiserende – men har dog den styrke, at hun forsøger at se personlige, psykologiske og moralske ændringer i en samfundsmæssig sammenhæng.

Hvad angår seksualmoralen går Kollontaj til angreb på den borgerlige dobbeltmoral med erfarne mænd og kyske, uskyldige kvinder. Seksuel erfaring er vigtig også for kvinder, siger hun. Hvorfor er det kun mænd, der skal have lov til at lære af deres erfaringer i erotisk, kærlighedsmæssig sammenhæng? Målet er den store, frie kærlighed mellem mand og kvinde, men derhen kommer man ikke så let, og slet ikke med det eksisterende samfunds moralske bagage, hvor kvinden helst skal være uerfaren og kysk. "Kvinden må lære ikke at betragte kærligheden som sit livs væsensindhold, men kun som et trin, som en mulighed for at åbenbare hendes sande jeg", siger Kollontaj. "Gid hun må lære at komme ud af en kærlighedskonflikt ligesom manden, ikke med knækkede vinger, men med hårdet sjæl" (Kollontaj 1918/1977: 369). Heldigvis er, ifølge Kollontaj, netop disse ændringer under opsejling:

Man kan allerede se de nye kvindetyper, de såkaldte 'ugifte kvinder' for hvem livets rigdom ikke er udtømt i kærligheden. På kærlighedsoplevelsernes område giver de ikke livets bølger lov til at føre deres skib; ved roret sidder der en erfaren sømand: deres vilje, der er hårdet i eksistenskampen. Og det småborgerlige udbrud. "Hun *har* en fortid" bliver parafaseret af den ugifte kvinde: "Hun har ingen fortid – hvilken uhyrlig skæbne!" (Kollontaj 1918/1977: 369. Kursiv i originalen).

'Vandglasteorien' ifølge Lenin

Det er dette synspunkt: at erotisk erfaring er en god ting, for kvinder såvel som for mænd, som et trin på vejen i dygtiggørelsen til et liv, der kan omfatte 'den store kærlighed' – det er dette synspunkt, som Lenin latterliggør og nedgør i en forvrænget udgave, som 'vandglasteorien' i samtalerne med Clara Zetkin. Her siger Lenin:

De kender sikkert den famøse teori om, at i det kommunistiske samfund vil tilfredsstille-

sen af seksualdriften og kærlighedsbehovet være lige så enkel og trivielt som at drikke et glas vand. [...] De, som går ind for denne teori påstår, at den er marxistisk; men jeg betakker mig for en sådan marxisme. [...] Vel er det sådan, at tørst må stilles. Men vil et normalt menneske under normale omstændigheder lægge sig i rendestenen og drikke af en vandpyt, eller drikke af et glas, hvis rand er fedtet til af mange læber? [...] Det ville ligge mig fjernt at prædike askese med min kritik. Det falder mig ikke ind. Kommunismen kommer ikke med askese, men med livsglæde, livskraft. [...] Særlig ungdommen har brug for livsglæde og livskraft. Sund sport, gymnastik, svømning, fodture, kropsovelser af alle slags. [...] Alt dette vil give ungdommen mere end de endeløse foredrag og diskussioner om seksuelle problemer og det at leve fuldt ud, som det så smukt hedder. En sund sjæl i et sundt legeme! (Zetkin 1926/1957: 72-74).

Lenins ord gengives i Zetkins udgave. Det fremgår af sammenhængen, at hun i det store og hele er enig; hun protesterer ikke og korrigerer ikke Lenins misforståelser. Som han i øvrigt ikke var alene om. Ifølge Iring Fetcher, som i 1970 genudgav Kollontajs selvbiografi fra 1926 – *Autobiographie einer sexuell emancipierten kommunistin* – havde langt de fleste førende bolsjevikker konservative og bornerte holdninger i spørgsmålet om seksualmoralen, mens Kollontaj var anderledes, både i sine teoretiske og skønlitterære skrifter og i hendes personlige måde at leve på. "Denne ukonventionelle holdning affødte sammen med hendes legendariske skønhed og elegance mange skrøner og sladderhistorier blandt både fjender og beundrere. Heri kommer bagtalernes fortrængte seksualitet, deres frustration og utilfredshed ubevidst til udtryk", skriver Fetcher og fortsætter:

Ifølge den berømteste af disse skrøner skal Kollontaj have erklæret, at seksuelle relationer var lige så enkle og uproblematisk som det

at drikke et glas koldt vand (Fetcher 1974: 54-55).

Der er ingenting i Kollontajs skrifter der peger i denne retning – tværtimod. Hun anser jo netop erotisk kærlighed for et meget kompliceret område, hvori man – mænd og kvinder – må lære at blive dygtigere til at navigere. Der er ikke noget enkelt og uproblematisk her. Lenins egen bornerthed viser sig tydeligst i hans kvindesyn, hvor en kvinde med seksuel erfaring sidestilles med ‘et glas, hvis rand er fedtet til af mange læber’: kvinden er her seksualobjekt, slet og ret. Hos Lenin er det åbenlyst den gamle seksualmoral, der tæller, til trods for hans påståede frisind.

3. KVINDER I AFRIKA OG POSTKOLONIAL FEMINISME

I 1980 flyttede vi – Jan og jeg og vores to døtre, Anne Julie og Katrine (Katrine 8 måneder gammel) til Maputo, Mozambique. De tre af os (Katrine endnu ufødt) havde allerede været i Mozambique på en solidaritetsgruppe-organiseret rejse i 1979; vi ville lige have en fornemmelse af, hvordan der var, før vi tog beslutning mht. flytning. Udfaldet var positivt. Mozambique var et rigtigt spændende land på det tidspunkt. Dels var det angiveligt socialistisk – ledet af den tidligere befrielsesbevægelse Frelimo, nu omdannet til socialistisk parti (Mozambique var blevet uafhængigt i 1975, efter 11 års befrielseskrig mod den portugisiske kolonimagt), dels var præsidenten Samora Machel tilsyneladende på det nærmeste feminist. I hvert fald havde han i en tale sagt at “Kvindernes befrielse er en nødvendighed for revolutionen, en garanti for dens fortsættelse og en betingelse for dens sejr”.

Med flytningen til Mozambique i 1980 forenedes min tidlige fascination af det post-koloniale Afrika med mit engagement i kvinde- og kønsforskning. Jan havde fået job i det nationale institut for fysisk plan-

lægning allerede før vores ankomst til Mozambique. Jeg stilede efter en ansættelse i den nationale kvindeorganisation, OMM (Organização da Mulher Moçambicana). Det lykkedes omsider, og jeg tilbragte de næste fire år med at undersøge de aspekter af kvinders situation i Mozambique, som OMM gerne ville have mig til at kikke på, samt at bistå organisationen i forberedelsen af en storstilet national konference om kvindernes samfundsmæssige situation fra nord til syd og øst til vest i Mozambique.

Frelimo sad på regeringsmagten og på magten i det hele taget; OMM var partiets kvindeorganisation. Der var ikke andre organisationer end dem, der hørte til Partiet; NGO var et ukendt begreb. Mozambique var en ét-parti stat og af samme grund lagt på is af internationale donorer. Den lille skare udlændinge, der boede i Maputo, bestod i det store og hele af solidaritetsarbejdere (ligesom os). OMM’s politik var fastsat af Partiet Frelimo og havde kvindefrigørelse og kønsligestilling som mål. Der var en stærkt kritisk holdning til sæd og skik, traditioner og ritualer i de gamle bondesamfund. Frelimos politiske projekt var et moderniseringsprojekt, efter sovjetisk model med en stor statslig sektor og omlægning af små familielandbrug til store statsfarme, hvor de tidligere bønder m/k skulle blive lønarbejdere. Gammel sæd og skik blev betragtet som en dødvægt, der burde afskaffes jo før des bedre. Kvindefrigørelse blev set som en del af moderniteten, mens de gamle bondesamfund blev betragtet som kvindeundertrykkende og patriarkalske.

Denne analyse fulgte i store træk den socialistiske kvindeemancipationsteori, efter Zetkin/Lenin modellen. Fokus på kvinde/mand modsætninger var der ikke plads til; kvinder og mænd måtte kæmpe skulder ved skulder for det socialistiske samfund. Mozambique var dog – især her i den tidlige periode – også fuld af eksempler på bevidsthedsændrende mobilisering af almindelige mennesker. Ikke mindst guerillakrigen mod portugiserne, hvori både mænd

og kvinder havde taget aktivt del, havde stor betydning i så henseende. Men også andre ændringer i dagliglivet – fraværet af den portugisiske kolonimagt, øget adgang til uddannelse osv. – betød vigtige forandringer i mænds og kvinders liv i byerne og på landet.

Det med bekæmpelse af traditioner og ritualer stod højt på listen over OMM's opgaver. Her adskilte OMM's socialistiske program sig ikke så meget fra kolonimagtens tankegang; også portugiserne betragtede kultur og traditioner som forhindringer på vejen mod modernitet. Ifølge Frelimo/OMM skulle traditionelle 'storfamilier' bekæmpes for at bane vejen for den såkaldte 'socialistiske familie', kernefamilie, monogam og baseret på lighed mellem mand og kvinde. Allerværst og mest kvindeundertrykkende var i Frelimos/OMM's øjne de såkaldte initieringsritualer, hvorved (især i det nordlige Mozambique) halvstore piger (og også drenge) blev indført i de voksnes rækker. Beskrivelsen af disse ritualer i OMM's programpapirer var temmelig grum, fuld af patriarkalsk undertrykkelse og ydmygelser af de stakkels piger (omskæring dog kun for drenge, ikke piger). At sætte en stopper for disse ritualer blev derfor set som en hovedopgave for OMM.

Forbløffelse og paradokser i det nordlige Mozambique

I 1982 blev jeg af OMM sendt af sted til det nordlige Mozambique for at undersøge, hvilken betydning kvindernes deltagelse i befrielseskampen havde haft for kvinderne selv og deres samfundsmæssige placering. Stor var min forbløffelse, da det gik op for mig, at disse meget bevidste og velformulerede kvinder satte de kvindelige initieringsritualer højt. De ville på ingen måde give afkald på deres ritualer, og var skarpt kritiske overfor Frelimo/OMM på grund af dette krav. Jeg var himmelfalden: Hvordan kunne dette hænge sammen? Hvordan kunne disse kvinder – bondekvinde, langt ude

på landet, uden skolegang eller noget, men politisk skarpe og meget velformulerede – hvordan kunne de gå ind for sådanne angiveligt kvindeundertrykkende ritualer?

Udredningen af dette tilsyneladende paradoks beskæftigede mig i lang tid, faktisk i årevis. Jeg kom for det første frem til, at den socialistiske kvindeemancipationsteori, som havde været utilstrækkelig og mangelfuld selv på egen hjemmebane i Tyskland og Sovjetunionen i første halvdel af 1900-tallet (jf. Kollontaj's kritik) heller ikke var specielt brugbar i Mozambique, i en anden tid og på et sted med helt andre historiske/økonomiske/socialt traditioner. Igen var der brug for nytænkning for at få virkeligheden sat på begreb. Det viste sig hen ad vejen, at det var hele forestillingen om køn, der måtte tænkes om. Det betød så også en kritik ikke bare af den socialistiske kvindeemancipationsteori, men af det meste af den såkaldte *Second Wave* af feministisk tænkning i det hele taget, fra Simone de Beauvoir og frem, inklusive Alexandra Kollontaj.

Der var nu alligevel enkelte indsigter fra Kollontaj, der kunne bruges. Det med den erotiske erfaring – at det er godt for kvinder at have kendskab til sex, og at uddannelse på dette felt er en god ting. I det nordlige Mozambique sættes kvindelige færdigheder på det seksuelle område højt, af kvinder såvel som af mænd. Det er ikke mindst dét, som de kvindelige initieringsritualer går ud på: Unge kvinder skal have kendskab til deres egne erotiske og seksuelle potentialer, og de skal lære at bruge dem strategisk og bevidst. I det nordlige Mozambique er seksualitet, ligesom madlavning, et kvindeligt kompetencefelt; mad og sex er vigtige virkemidler i magtbalancen mellem kvinder og mænd. Mændene har andre kort på hånden (ofte noget med penge), men mad og sex er kvindernes magtområde. Initieringsritualerne har derfor intet med kønsundertrykkelse at gøre, tværtimod: de bidrager til at ruste kvinderne i den magtkamp i forhold til mænd, som til

stadighed skærpes. Ikke mindst fordi samtlige statsmagter i Mozambique, fra det portugisiske kolonierredømme over den socialistiske Frelimo-stat til den aktuelle donor-og-development-orienterede stat (stadig med Frelimo ved regeringsmagten), i praksis har privilegeret mænd.

Afrikansk feministisk tænkning

Som sagt tog det rigtigt lang tid for mig at finde frem til, hvordan jeg bedst kunne sætte mine indtryk af kvindernes liv i det nordlige Mozambique på begreb. Indimellem var jeg også ved at opgive alt det med køn og kvinder; hvorfor ikke bare studere noget andet? Tingene flyttede sig først på afgørende vis, da jeg i 2000 blev ansat på Nordiska Afrikainstitutet (NAI) i Uppsala som programkoordinator for et forskningsprogram om *Sexuality, Gender and Society in Africa*. Jeg fik gennem arbejdet på NAI tæt kontakt med kønsforskningsmiljøer i Afrika, samt med en række markante feministiske forskere. Inspirationen fra deres kritik af vestlig feministisk tankegang blev afgørende for min egen tænkning. Jeg fik herigennem blik for, at det kønsmagtforhold – mænd over kvinder – som feministiske teorier oftest tager som udgangspunkt, ingenlunde kan tages for givet. I det nordlige Mozambique, hvor slægtsskabssystemerne er matrilineære, dvs. at børnene tilhører moderens slægt og jord går i arv fra mor til datter, er det ved ægteskab den unge mand der flytter ind hos konens familie, hvor han skal bevise sit værd som arbejder og som befrugter. Hvis den unge kone efter et stykke tid stadig ikke bliver gravid, opløses ægteskabet og manden sendes tilbage, hvor han kom fra. Disse for os at se bemærkelsesværdige forhold – vi er så vant til patri-lineære slægtsskabsforhold, at vi nærmest antager dem for naturlige, hvilket de selvfølgelig ikke er – betyder ikke, at mænd ikke har noget som helst at skulle have sagt. Overhovedet ikke. Familieoverhoveder er mænd – men de er onkler (mødres brødre),

ikke fædre til den yngre generation. Deres egne biologiske børn hører til i andre familiesammenhænge. Men de anderledes forhold betyder at mands- og kvindemagt er mere balanceret. Kvinder er i overhånd på nogle felter, mænd på andre. Og hvad initieringsritualerne angår, så er det hierarkiske magtforhold – inden for hvilket undertrykkelse og ydmygelse ganske rigtigt kan finde sted – et aldershierarki, ikke et kønshierarki. Det er de ældre kvinder, der bestemmer og herser med de unge kvinder; mænd har kun meget lidt med sagen at gøre.

Nogle af de afrikanske kønsforskere, som jeg holder mig til – Oyeronke Oyewumi er én af dem, oprindeligt fra Nigeria, nu bosat i New York – siger oven i købet at 'køn' mange gange overhovedet ikke er vigtigt. Ifølge hende lægger feminister og kønsforskere i Vesten alt for stor vægt på køn som en variabel, der altid skal tages i betragtning – ofte i samspil med andre variable, såsom klasse, race osv. – men altid køn. Hvorfor det? spørger Oyewumi (1997, 2002). I Nigeria er køn ikke altid vigtigt, og slet ikke det vigtigste kendetegn ved folk. Andre variable, såsom alder eller familietilhørsforhold, kan spille langt større roller. Problemet med vestlig kønstænkning, siger Oyewumi, er at begrebet 'kvinde' automatisk tænkes i forhold til begrebet 'mand', og ikke bare det: 'kvinde' antages uden undersøgelser af nogen art at være underordnet i forhold til 'mand'. Simone de Beauvoir tager for eksempel kønshierarkiet: mand-overkvinde for givet, allerede i titlen på sit berømte værk *Det andet køn*. de Beauvoir er ude på at ændre dette forhold til en mere ligelig relation, men mandsdominans som udgangspunkt tages for givet i hendes tankegang og dermed også i hendes forestillinger om alle eksisterende samfund. For de Beauvoir skabes køns-ligestilling ved kvinders kamp, godt hjulpet på vej af moderniteten; fx var hun meget imponeret af efterkrigstidens USA. Kollontaj mente jo faktisk noget lignende, selv om hun var mere radikal.

De post-koloniale kønsforskere, som jeg lader mig inspirere af, forholder sig til grundlæggende epistemologiske træk i den vestlige tænkning. Det bliver man nødt til, hvis man vil have skovlen under alt det, som ellers oftest tages for givet. De undersøger for eksempel de implicite forudsætninger for dagligdags begreber, såsom 'kvinde' og 'mand', og kommer frem til, at det er vestlige samfundsforhold og familiestrukturer, der ligger bag begreber og tankegange – også hos feminister. Begreberne er *ikke* inspirerede af fx den type samfundsforhold, som jeg mødte i det nordlige Mozambique; disse samfund kan tværtimod kun vanskeligt forstås ud fra de gængse kønsteoretiske begreber baseret på mand-over-kvinde, en vanskelighed der historien igennem – fra kolonitiden og frem – har givet (og stadig giver) anledning til misforståelser. Nu, da kvindebevægelsen aktionerer på globalt niveau, som dokumenteret bl.a. i *The Beijing Platform for Action*, vedtaget under FN's Fjerde Verdenskonference om Kvinder i Peking 1995, var det måske på tide at droppe de vestlige/europæiske forestillinger, som ligger bag disse måder at tænke køn på?

Hvor står jeg nu?

Mine samlede værker om køn og kvinder i Mozambique: *Sexuality and Gender Politics in Mozambique* udkom i oktober 2011, og i maj 2012 modtog jeg årets KRAKA-pris på baggrund af denne bog, hvilket jeg naturligvis blev meget glad for. Samlingen består af kapitler, som er skrevet fra 1987 og frem til 2010. Hele bogen handler om andre måder at tænke køn på, i de tidligst skrevne kapitler formuleret op imod og med kritisk undersøgelse af Frelimos/OMM's kønsforståelse – som har adskillige lighedstræk med på den ene side kolonimagtens kønsforståelse, og på den anden side kønsopfattelsen i det aktuelle development establishment. I de senere skrevne kapitler har jeg arbejdet mig ud over denne

kritik og forsøger ved hjælp af postkolonial feministisk tænkning at komme frem til nye analytiske begreber til bedre forståelse af aktuelle samfundsforhold – og specielt af køn – ikke bare i Afrika, men i det hele taget.

Den kritiske holdning er dog stadig aktuell, de mange lighedspunkter mellem Lenin/Zetkin, Frelimo/OMM og Gender-and-Development taget i betragtning. På en måde kan man sige, at ligesom i sin tid Kollontaj tænkte op imod Lenin og Komintern, tænker jeg op imod Gender-and-Development-tankegangen, der dominerer hele development-industrien, fra Verdensbanken til den mindste NGO, så snart det handler om køn og kvinder. Ligestilling betyder her – som hos Zetkin og de Beauvoir – at kvinder skal op på niveau med mænd; 'empowerment' betyder, at kvinder skal have del i den magt, som mænd menes at have mere af. Opmærksomhed på eventuelt eksisterende kvindelige magtpositioner i de samfund, som det handler om, er der ikke meget af; alternative forestillinger om kvindeligt og mandligt har ikke gode betingelser i development-industrien.

Mit grundlæggende credo er, at begreber er væsentlige. Ikke kun i teoretiske sammenhæng, men også i høj grad politisk. Begreber, måder at tænke på, åbner – eller lukker – for politiske handlemuligheder. Så selv om jeg nu for det meste 'bare' sidder og skriver (og/eller organiserer kønsforskningsamarbejde, som i Center for Køn, Magt og Mangfoldighed på RUC) men altså ikke mere laver plancheudstillinger eller politiske aktioner – så anser jeg mig stadig og i høj grad som feminist.

NOTER

1. Lykkeligvis blev jeg i 1976 bedt om at skrive til *Nordisk Forum* om NSU-kvindekredsens opkomst og udvikling; den slags er rigtigt nyttigt, når man nu så mange år senere skal huske, hvad der skete dengang, se Arnfred (1976).

LITTERATUR

- Arnfred, Signe (1972): Aspekter af den samfundsmæssige baggrund for kvindebevægelsen, i: *Vindrosen* 3/72.
- Arnfred, Signe og Syberg, Karen (1974): *Kvindesituation og kvindebevægelse under kapitalismen*, GMT, Grenå.
- Arnfred, Signe (1974a): Om klasseanalyse, i: *Uddannelse, Lønarbejde, Organisering*, Venstresocialisternes arbejdshæfter nr. 3.
- Arnfred, Signe (1976): Fortrinsvis historisk betretning om 'kvindekredsen's udvikling i NSU, i: *Nordisk Forum* 12, vol. 11 nr. 4.
- Arnfred, Signe (1976a): "Vi er endnu ikke ordentligt bevidstgjorte" (Portugal), i: Suzanne Giese (red): *Kvinder i Kamp*. Tiderne Skifter, København.
- Arnfred, Signe (1977): Kvinder i Portugal, i: *Socialistisk Politik* nr. 6, Modtryk, Aarhus.
- Arnfred, Signe; Skibstrup, Maj; Bryld, Mette; Møller, Hanne og Lykke, Nina (1977): *Stækkede vinger. Om Alexandra Kollontajs samtid og ideer*. Tiderne Skifter, København.
- Arnfred, Signe (1978): Ændringer i klassestrukturen og disses betydning for kvinders situation, i: *Sociologisk Forskning* 3/78, Umeå.
- Arnfred, Signe (2011): *Sexuality and Gender Politics in Mozambique. Re-thinking Gender in Africa*. James Currey, Oxford.
- Fetcher, Iring (1970/1974): Efterskrift, i: *Alexandra Kollontaj. Mit liv – kvinde og kommunist*. Gyldendal, København.
- Hesselager, Lise; Koch, Nynne og Vang Lauridsen, Helga (red.) (1972): *Feminologi*. Det Kongelige Bibliotek, København.
- Kollontaj, Alexandra (1918/1977): Den ny moral og arbejderklassen, i: *Alexandra Kollontaj, Udvalgte Skrifter I-II*. Tiderne Skifter, København.
- Kollontaj, Alexandra (1921/1976): Arbejderoppositionen, i: Niels Brunse (red.): *Parti, Stat og Fagforeninger*. Rhodos, København.
- Møller, Hanne; Stauning, Inger; Syberg, Karen; Dehn Holgersen, Lisbeth og Arnfred, Signe (1972): *Udsigten fra det kvindelige univers. En analyse af EVA*. Røde Hane, København.
- Oyewumi, Oyeronke (1997): *The Invention of Women: Making an African Sense of Western Gender Discourses*. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Oyewumi, Oyeronke (2002): Conceptualizing Gender: The Eurocentric Foundations of Feminist Concepts and the Challenge of African Epistemologies, i: *Jenda: A Journal of Culture and African Women's Studies* 2(1). Oversat til dansk i Dorte Marie Søndergård (red.) (2007): *Feministiske tænkere*. Hans Reitzels Forlag, København.
- Zetkin, Clara (1926/1957): *Erinnerungen an Lenin*, Dietz Verlag, Berlin.

Signe Arnfred

Center for Køn, Magt og Mangfoldighed og Institut for Samfund og Globalisering
Roskilde Universitet